

УДК 903.02:738(477+478)''13/14''

© Олена Оногда, 2019

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
Відділу музейної справи ДП «Національний культурно-мистецький
та музейний комплекс «Мистецький арсенал».ORCID ID 0000-0002-5033-4178.
oonogda@gmail.com (Київ, Україна)

Спільні риси розвитку гончарного виробництва Середньої Наддніпрянщини й Молдови впродовж XIV–XV століть

Розглянуто особливості розвитку наддніпрянського гончарного виробництва XIV–XV століть у контексті культурних взаємовпливів із суміжними регіонами, зокрема південно-західного напрямку. За матеріалами публікацій досліджень кераміки Молдовського князівства простежено наявність спільних техніко-морфологічних рис: співіснування технологічно досконаліших виробів із архаїчними. Надалі більш детальне опрацювання молдовських аналогій може відкрити шлях до відповідей на питання про способи культурних і технологічних взаємовпливів у пізньосередньовічний час.

Ключові слова: археологічна керамологія, кераміка XIV–XV століть, гончарне виробництво, Середня Наддніпрянщина, Молдовське князівство, «традиційна» група, «своєрідна» група, швидкоротаційний гончарний круг, ручний гончарний круг.

Пізньосередньовічне гончарне виробництво Середньої Наддніпрянщини є одним із цікавих етапів еволюції українського гончарства в давні часи. Культурні взаємовпливи – важливий чинник розвитку локальних осередків гончарства Середньої Наддніпрянщини, що корелюється з тенденціями розвитку гончарного виробництва Східної Європи. Найбільш помітні прояви культурних взаємовпливів з сусідніми регіонами стосуються, насамперед, території сучасної Польщі. Це виявляється як у значній кількості аналогій готового посуду, так і в наявності технологічних впливів, а саме – запозиченні технології використання швидкообертowego гончарного круга (Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994, с. 11-16; Чміль, Оногда, 2008, с. 110-115). Менш дослідженим залишається феномен яскравих паралелей із південно-західними сусідніми регіонами. Ці паралелі простежуються за матеріалами археологічних досліджень

на теренах сучасної Молдови, добре відомими поки що за публікаціями. Пропонована розвідка має на меті окреслити аналогії й привернути увагу до маловивченого напрямку регіонального контексту історії гончарства.

Зокрема, йдеться про співіснування у комплексах із Середньої Наддніпрянщини та Молдовського князівства різних за техніко-морфологічними параметрами груп гончарних виробів – більш архаїчних та більш високотехнологічних. Для Середньої Наддніпрянщини це явище характерне для комплексів XIV–XV століть, де кераміка так званої «своєрідної» («архаїчної») групи, виготовлена в техніці стрічкового наліплення на повільному гончарному крузі, фіксується одночасно з керамікою «традиційної» групи – або частково, або повністю виготовленою на крузі (Кучера, 1969, с. 174-181; Оногда, 2007, с. 70-74). Подібний феномен характерний і для молдовської кераміки кінця XIV – XV століття.

Саме в цей час група «сільської» («волоської») кераміки – більш архаїчна – співіснувала там із технологічно більш досконалою – виготовленою на крузі (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 32-62; Бырня, 1991, с. 21-22, 35-36). Ця аналогія дає можливість акцентувати увагу на паралелізмі в розвитку гончарного виробництва досліджуваних регіонів.

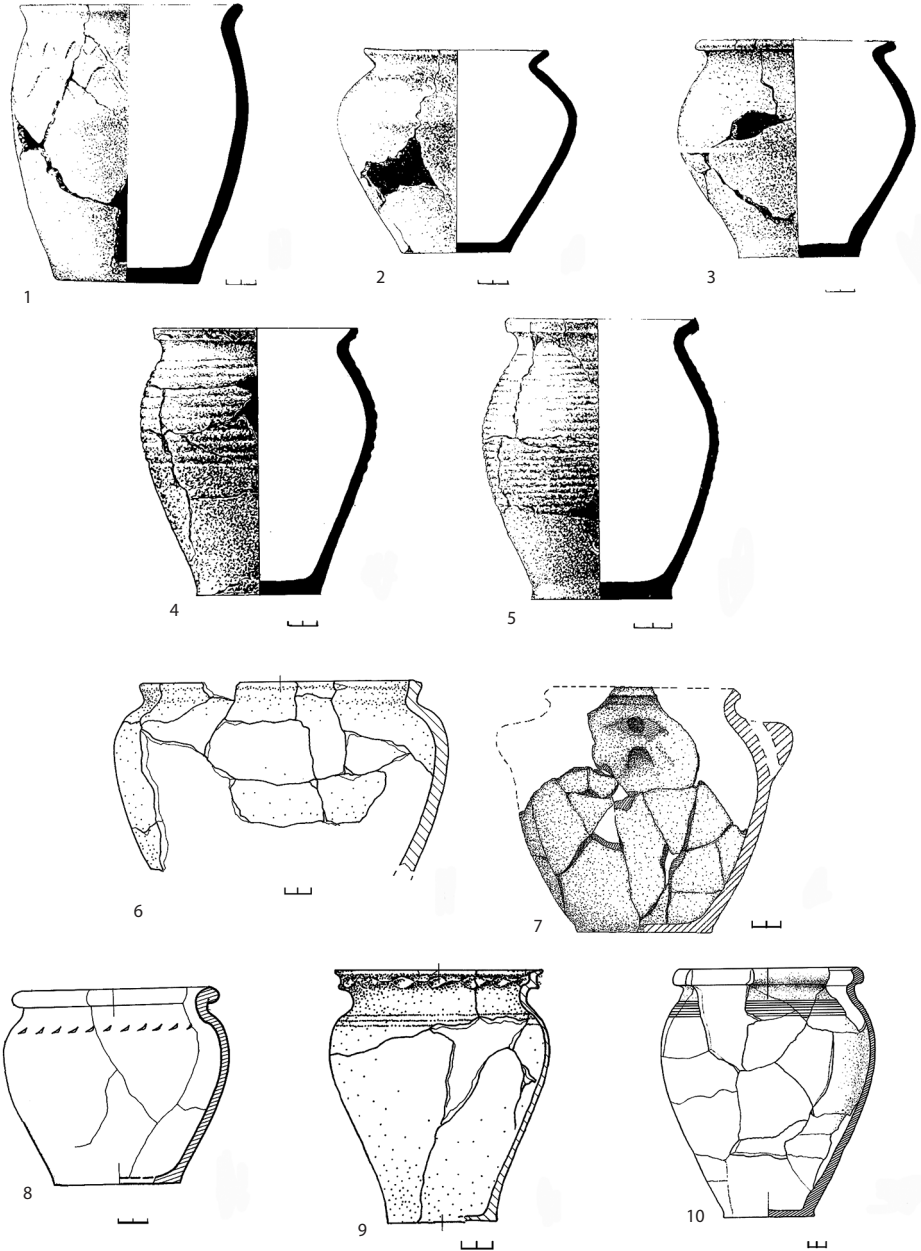
Звернімося до молдовських матеріалів. Перший, більш архаїчний («сільський») різновид кераміки Молдови представлений горщиками із шерехатою поверхнею, крупними домішками у формувальній масі, випалюванням низької якості, можливо – пічним. Форма горщиків проста, близька до банкоподібної, вінця нескладного профілювання. Орнамент неоднорідний, різноманітний: виделковий, гребінцевий, однорядна й багаторядна хвиля, наколи тощо. Така кераміка трапляється на різних археологічних пам'ятках Молдови, а на підставі датуючих матеріалів із закритих комплексів Старого Орхея початкову дату її побутування визначено приблизно 20-ми роками XV століття. Верхню хронологічну межу вважається кінець XV – початок XVI століття (сильне руйнування Орхея 1499 року, після якого почався його занепад) (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 34-36).

За способом конструювання ємностей цей різновид ділиться на дві групи, представлені лише горщиками. Вироби першої групи (мал. 1: 1, 2) виготовлено з використанням спірального наліплення з формувальної маси, у складі якої виявлено домішки: природні (бурий залізняк, мушлі, пісок, уламковий вапняк) та штучні (шамот, подрібнена суха глина, пісок, зола, екскременти тварин, подрібнені мушлі прісноводних молюсків). Випалювання посудин нерівномірне, ненаскрізне. Колір виробів – від жовто-сірого до темно-бурого та чорного, на зламі черепки дво- та тришарові (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 37-39). Вироби другої групи (мал. 1: 3) виготовлено також з використанням прийому спірального наліплення з формувальної маси з природними й штучними домішками: бурого залізняку, піску, вапняку, шамоту, сухої глини, жорстви, екскрементів тварин, подрібнених мушель.

Випалювання нерівномірне, ненаскрізне; колір посуду – від світло-коричневого до чорного (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 40-44). Для обох груп першого різновиду характерна слабка профільованість виробів, прями відігнуті вінця.

Другий різновид молдовської кераміки – значно вищої якості. Він представлений посудом різноманітних форм, починаючи з горщиків та глечиків, і закінчуючи покришками із більш заглаженою поверхнею, рівномірним випалюванням у горні, що надавав кольору (червоного або сірого) залежно від характеру випалювання – окислювального чи відновного. Формувальна маса містить домішки вапняку, бурого залізняку, піску, екскрементів тварин (у незначній кількості), більш ретельно підготовлена. За формою горщики близькі до перевернутого зрізаного конуса, мають стрункі симетричні пропорції з доволі складним і виразним профілюванням вінця (мал. 1: 4, 5). Орнамент складається з канелюр та рифлених ліній. До кінця XV століття такі вироби у всіх закритих комплексах співіснували з керамікою першого різновиду й значно переважали. Однак їх побутування не обмежувалося кінцем XV століття, а продовжилося аж до 30-х років XVI століття (Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, с. 36, 44-55).

Співіснування аналогічних груп української кераміки вперше зафіксував Михайло Кучера в 1960-х роках за підсумками археологічних досліджень у Сокільцях (Вінницька область) та на хуторі Половецькому. Дослідник виділив окрему групу, представлену двома різновидами горщиків. Перша – посудини, виготовлені на ручному гончарному крузі, товстостінні, із нерівною поверхнею, невиразними плечима й лаконічною орнаментациєю. Друга – із виразними ознаками гончарної техніки, більш розвиненою формою й рівною поверхнею, орнаментациєю більш чіткими лініями, відігнутими назвнi вінцями. Обидва різновиди характеризуються грубим складом глиняної маси, невиразністю форм, недбалістю виготовлення й лаконічністю орнаментациї. Такі вироби зустрічались одночасно з керамікою другої («традиційної») групи, що зберегла традиції давньоруського

Мал. 1

Пізньюсередньовічна кераміка Молдови (1-5) (за: Абызова, Бырня, Нудельман, 1982, рис. 15, 18, 24, 26, 27) та Середньої Наддніпрянщини (6, 7 – з комплексу XV – початку XVI століття на території Старого Арсеналу в Києві; 8 – з комплексу XV століття по вул. Велика Житомирська, 2, у Києві; 9, 10 – з комплексів XV – початку XVI століття на території Старого Арсеналу та Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві)

гончарного ремесла (Кучера, 1965, с. 201-214; 1969, с. 174-181). До вирізняльних ознак «своєрідної» групи кераміки Михайло Кучера відносить: різноманітність домішок (крупна жорстка, крупний пісок, шамот, а також золотисті дрібні слюдоподібні вclusions); товщина стінок, що має значні коливання (від 5 до 12 мм); випалювання – нерівномірне, черепок на зламі часто тришаровий. Вінця таких посудин переважно прямі, відігнуті й диференціюються за формою краю: заглажений, близький до прямокутного, округлий, гранований, іноді – з незначною виїмкою на внутрішній поверхні (мал. 1: 6, 7). Денця посудин мають сліди підсипки. Орнамент міг бути нанесений на шию, плечі чи тулуб. Вироби цієї групи представлено лише горщиками.

Під час подальших досліджень пізньосередньовічного культурного горизонту на території Середньої Наддніпрянщини вироби «своєрідної» групи зафіксовано на низці інших пам'яток. У відсотковому співвідношенні вони становлять незначну частину колекцій. Найкращим чином ця група представлена в колекціях, що походять з території Києва (можливо, це наслідок більш інтенсивного рівня вивчення тут матеріалів XIV–XV століть). Йдеться про комплекси XV століття на Печерську (Балакін, Оногда, 2008, с. 132; Чміль, Оногда, 2008, с. 113-115; Балакін, 2004, с. 68) та в Китаєві (Оногда, 2015, с. 295-296), XV – першої половини XVI століття на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (Івакін та ін., 1998, с. 17-18) тощо. Рідше вони відомі серед матеріалів пам'яток другої половини XIII – XIV століття (Боровський, Калюк, 1993, с. 19). «Своєрідна» група пізньосередньовічної кераміки походить і з інших пізньосередньовічних комплексів на території Середньої Наддніпрянщини (Орлов, 1982, с. 13-14, рис. 8; Беляєва, 1982, с. 67). Відома вона й за матеріалами інших історико-культурних регіонів України – у Волині, Буковині, Поділлі, Південній Наддніпрянщині (Тимощук, 1982, с. 289-291; Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 174-178; Кучера, 1969, с. 174-181; Виногородська, 2008, с. 336-341; Козловський, 1992, с. 88).

Технологічно більш досконала кераміка «традиційної» групи трапляється на всіх вищезгаданих пам'ятках Середньої Наддніпрянщини одночасно з керамікою «своєрідної» групи, де кількісно домінує. Вона більш тонкостінна, виготовлена або способом стрічкового наліплення й профілювання верхньої частини на гончарному крузі, що характерно для комплексів XIV–XV століть (мал. 1: 8), або повністю витягнута з одного шматка глини на швидкоротаційному крузі, що характерно для пам'яток XV–XVI століть (мал. 1: 9, 10) (Чміль, Оногда, 2008, с. 111-115). Формувальна маса має домішки піску, іноді, у незначних кількостях, – вапняку, шамоту, бурого залізняку. Денця посудин або зі слідами підсипки, або – зрізування з круга. Вироби, здебільшого різних відтінків сірого кольору, черепок на зламі одношаровий. Посудини представлені переважно симетричними горщиками з високими плечима. Вінця – складнопрофільовані, масивні. У більшості випадків – валикоподібні, різної форми, із борозенкою чи виїмкою на внутрішній поверхні, рідше – із заціпами, або іншого профілю. Орнаментация виробів традиційної групи – досить лаконічна, здебільшого, у вигляді горизонтального рифлення по плечах, рідше – смугами наколів або заглиблених хвилястих ліній.

Зауважу, що більшість наддніпрянських комплексів не є закритими й датуються переважно на підставі аналогій за характером особливостей гончарних виробів. Загалом для Середньої Наддніпрянщини час співіснування специфічної й традиційної груп кераміки може хронологічно бути визначений лише в доволі широких межах – XIV–XV століть (Оногда, 2007, с. 73).

Звернімо увагу також і на відмінності між наддніпрянськими матеріалами й молдовськими комплексами, які не змінюють загальну картину наявності аналогічних процесів. Для «сільської» молдовської кераміки характерний ширший спектр домішок, у тому числі органічного походження. Для наддніпрянської кераміки такі вclusions (екскременти тварин, зола, мушлі прісноводних моллюсків) на цьому етапі не виявлені. Для більш високотехнологічного

різновиду наддніпрянської кераміки характерна потовщеність і масивність валиків, на відміну від верхніх частин молдовських виробів, де краї вінець теж потовщені, але не такою значною мірою. Орнамент на кераміку з молдовських пам'яток наносили в деяких випадках на більшу площу поверхні посудин, заодно з частиною тулуба, тоді як на наддніпрянську – лише на плечі. Асортимент молдовської кераміки XV століття більш різноманітний, тоді як для синхронних наддніпрянських комплексів домінуючим типом посудин залишався горщик, а розширення асортименту почалося пізніше, з кінця XV – XVI століття.

Таким чином, для обох груп молдовської й наддніпровської кераміки – більш низької й більш високої якості – характерні подібність у технології виготовлення (техніка стрічкового наліплення, використання гончарного круга для загладжування поверхні виробів), особливостей формувальних мас (значна кількість різноманітних грубих домішок), морфології виробів, мікромодельовання (слабка профільованість вінець), а також орнаментативності. Як у Молдові, так і на Середній Наддніпрянщині більш досконалі типи виробів домінують у колекціях і поділяються на вироби, або частково, або повністю виготовлені на гончарному крузі.

Феномен співіснування цих груп кераміки дослідник Іон Хинку пояснював занепадом гончарного виробництва, тенденцією до архаїзації, а також складними етнокультурними процесами, що траплялися в період розвинутого середньовіччя (Хинку, 1959, с. 94-95). Подальші дослідження дали можливість з'ясувати, що він пов'язаний із впливом економічних факторів, спричинених специфікою збуту кераміки. Кераміку виготовляли або для власних потреб та на замовлення в межах населеного пункту, або для ринку, коли вона могла потрапляти на значні відстані від осередку її виготовлення. Для першого випадку призначалася кераміка груп I та II (перший, архаїчний різновид), а для другого – кераміка групи III, вищої якості й різноманітніша за формами (Абызова, Быря, Нудельман, 1982, с. 62).

Безумовно, для української пізньосередньовічної кераміки це явище теж можна

пов'язувати зі специфікою виробництва, що, у свою чергу, відображає певні політичні, соціальні й культурні процеси. Щодо цього питання висловлено низку здогадів. Зокрема, появу таких виробів можна пояснювати змінами в структурі поселень та часом функціонування жител. Можливо, частину такої кераміки виготовляли «нашвидкоруч», у похідних умовах, тощо. Ймовірно, поява подібної кераміки є результатом рустифікації культури після монгольської навали й занепаду товарного виробництва. З іншого боку, майже повна відсутність «своєрідної» кераміки в комплексах другої половини XIII століття станом на сьогодні дозволяє ставити під сумнів вищезгадану тезу. На XV століття припадає поступове засвоєння більш прогресивного швидкоротаційного гончарного круга на території Середньої Наддніпрянщини (Чміль, Оногда, 2008, с. 115). Можливо, через це в процесі адаптації до більш досконалої й продуктивної технології, що відкривала шляхи для переходу гончарного виробництва на вищий рівень, і виникла потреба у використанні простих технологій для виготовлення кераміки, що використовувалася б для «внутрішнього» вжитку. У будь-якому випадку, виробництво такої кераміки, вочевидь, пов'язане із безпосередніми потребами населення пізньосередньовічної України та Молдови.

З'ясування глибинних причин наявності таких аналогій у гончарному виробництві суміжних країн виходить за межі короткої публікації й потребує детальнішого вивчення, насамперед – ознайомлення з матеріалами наживо в зібраннях на території Молдови. Дослідження цієї теми й вивчення обох різновидів пізньосередньовічної кераміки надалі може дозволити деталізувати розподіл на групи (підгрупи) в межах «своєрідної» групи та з'ясувати більш точні хронологічні періоди їх побутування в межах XIV–XV століть, уточнити локальні особливості зразків такої кераміки й, зрештою, наблизитися до відповідей на питання, чи зазначені аналогії є результатом впливу технологій одного регіону на інший, чи паралельним процесом.

- Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. А. 1982. *Древности Старого Орхея. Молдавский период*. Кишинев: Штиинца.
- Балакін, С. А. 2004. Комплекс XIV–XV ст. з території господарського подвір'я Києво-Печерської Лаври. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 63–71.
- Балакін, С. А., Оногда, О. В. 2008. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти. *Праці центру пам'ятокознавства*, 13, с. 123–144.
- Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований)*. Киев: Наукова думка.
- Боровський, Я. Є., Калюк О. П. 1993. Дослідження Київського дитинця. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.*, с. 3–42.
- Бырня, П. П. 1991. Из истории исследования Старого Орхея (1946–1958 гг.). *Археологические исследования в Старом Орхее*, с. 5–43.
- Виногородська, Л. І. 2008. Замки XIII–XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). *Дьнеслово*, с. 335–342.
- Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є. 1998. Дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 році. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр.*, с. 17–18.
- Козловський, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я у IX–XIV ст.* Київ: Наукова думка.
- Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201–214.
- Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. *Слов'яно-руські старожитності*, с. 174–181.
- Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. (Методичні рекомендації)*. Київ: Національний музей історії України, Київський державний університет ім. Т. Шевченка.
- Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум*, с. 70–74.
- Оногда, О. В. 2015. Керамічний комплекс з нововиявленого об'єкта другої половини XV ст. на поселенні в Китаєві. *Могилянські читання 2014. Збірник наукових праць*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, с. 293–299.
- Орлов, Р. С. 1982. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году*. Киев.
- Охріменко, Г., Кучинко, М., Кубицька, Н. 2003. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Тимошук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Хынку, И. Г. 1959. К вопросу о средневековой керамике Молдавии (по данным раскопок 1957 г. на поселении Лукашевка V, Оргеевского района МССР). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, II, с. 80–95.
- Чміль, Л. В., Оногда, О. В. 2008. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. *Праці центру пам'ятокознавства*, 14, с. 104–132.

Olena Onohda

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Department of Museology of *Mystetskyi Arsenal National Art and Museum Complex*.
ORCID ID 0000-0002-5033-4178. oonogda@gmail.com (Kyiv, Ukraine)

Common features of the pottery production development in the middle Dnipro Region and Moldova during XIV–XV centuries

The article studies features of the Middle Dnipro region pottery production development during XIV–XV centuries as of the context of cultural interactions with neighboring regions, and the South-Western direction in particular. According to researches of Moldovian Principality ceramics history, common technical and morphological features are noted. From now forth, parallels with Moldovian materials can open the way for answering questions on the ways of cultural and technological interactions.

Development of the Middle Dnipro local pottery centers correlates with the trends for pottery production in Eastern Europe. The most visible interactions with neighboring regions relate to the territory

of contemporary Poland. The phenomenon of bright parallels with the Southwestern regions is less studied. These parallels can be traced back by archaeological research well known by publications.

Coexistence of pottery groups with different technical and morphological parameters – more ‘archaic’ and more ‘high-tech’ within same complexes – is typical for both the Middle Dnipro region and Moldavian Principality. For the Middle Dnipro, the ceramics of so-called ‘peculiar’ group coiled on a slow potter’s wheel is often found simultaneously with the ‘traditional’ ceramics group – partially, or completely profiled on a fast wheel. A similar phenomenon is typical for Moldavian ceramics of the late XIV – XV centuries. It was the period when ‘village’ (‘Valachian’) archaic ceramics coexisted with technologically more advanced pottery – profiled on fast wheel.

Such a coexistence in Moldova is suggested to be the result of decline in pottery production caused by the complex ethnocultural processes that took place during the late Middle Ages. Economic factors influenced specifics of ceramics market. ‘Archaic’ pottery was made either for potters’ own needs or for orders within the settlement. ‘High-tech’ pottery was produced for the market, and transported to bigger distances from the center of its manufacture. For Ukrainian late medieval ceramics, similar phenomenon can also reflect deeper political, social and cultural processes. Some of the assumptions here are: ‘archaic’ products may have appeared due to changes in the settlements structure. Perhaps, such ceramics were made ‘in a hurry’ of unstable times, in outdoor conditions, etc. It has also been assumed that cultural decline after the Mongol invasion influenced pottery production. Meanwhile, such ‘archaic’ pottery is almost absent in the second half of the XIII century complexes. It appears later. Meanwhile the process of adapting to more advanced technologies starts from XV century, there remain a need to use simple technologies for manufacturing ceramics for ‘domestic’ use.

Such analogies in the ceramic production for adjacent countries go beyond the scope of short publication and require more detailed research, first of all – studying live materials of Moldavian collections. If so, such a study will allow to detail the typology and chronology for the XV and XV centuries pottery, to clarify the local features and, finally, get closer to answering the question whether these analogies are the result of the technological impacts between regions, or a simultaneous process.

Keywords: archaeological ceramology, XIV–XV centuries ceramics, pottery production, Middle Dnipro region, Moldovan Principality, ‘traditional’ group, ‘peculiar’ group, fast potter’s wheel, slow potter’s wheel.

Отримано 28 жовтня 2018

Received October 28, 2018